

Podoliaka N.S. Cooperation of Vasyl Krychevskiy with Kharkiv cooperative publishing house «Rukh»

The article is devoted to the collaboration of the founder of the new art school Vasyl Krychevskiy with the Kharkov cooperative publishing house «Rukh».

The following trends in the design of book editions have been identified: avoiding purely graphic colors in the design of covers, letters become part of the picture; building the composition solely on the font, emphasis on grapheme letters; letters are like houses characteristic of constructivism architecture; the use of the Sancerif font with accented round letter shapes and reinforced vertical shtambo; contrasting design: black on a white background and white on a black background, high and low letters; creation of a series of portraits and a publishing mark.

The means of fine art used by the master in the artistic and technical design of publications, as well as new approaches, new styles, and rethinking of the traditions of Ukrainians in book design are determined.

Thus, conclusions are drawn: the motives of V. Krychevskiy's creativity are still used in decorative and applied printing products; The creative finds of illustrators of the early twentieth century laid the highest standard for national book graphics, boldly combining global trends, academic education and echoes of folk ornamentation. The collaboration of Vasyl Krychevskiy with publishers once again confirms the wide range of interests of the artist. And the practical application of his works today takes contemporaries, creators of book graphics beyond the limits of isolation, nourishes a craving for a new one, teaches us never to stop moving forward.

Key words: Vasyl Hryhorovych Krychevskiy, artistic and technical design of publications, publishing, book art.

REFERENCES

1. Savchuk, O.O. (Comps.) (2016). Vasyl Hryhorovych Krychevskiy [Vasyl Krychevskiy]. *Seriya «Slobozhans'kyi svit»*, issue 10, vol. 1. Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O. [in Ukrainian].
2. Kozub, A.L. *Khudozhn'o-hrafichne oformlennia vydan' 1918–1930 rr. (na prykladi tvorchosti V.H. Krychevskoho) [Design and graphic design of editions of 1918–1930 (on the example of creativity of V.H. Krychevskiy)]*. Retrieved from <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1454>.
3. Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy, f. 577, op. 1, spr. 78, ark. 126.
4. Malaniuk, Ye. (1997). *Knyha sposterezhen': Statti pro literaturu. [Book of observations: articles on literature]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
5. Yanovs'ky, Yu. (1931). *Mayster korablia: Roman. [Ship Master: A Novel]*, 4th ed. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
6. Lahutenko, O., Yakovlyeva, O.I. (Ed.) (2012). *Hrafichnyi dyzain v Ukraini u pershii tretyni 20 stolittia [Graphic design in Ukraine in the first third of the twentieth century]. Narysy z istoriyi ukraïns'koho dyzaynu 20 stolittia: Zbirnyk statey*, pp. 41–71. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
7. D. Levyts'kyi (1930). *Monohrafiia I. Chukyna. [Chukin's Monograph.]*. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
8. Novyts'kyi, O. (1930). *Taras Shevchenko. [Taras Shevchenko]*. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
9. Slipko-Moskal' tsev (1930). *O.M. Boychuk. [O.M. Boychuk]*. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
10. Vanchenko, P. (1930). *Povist' bez nazvy. [Tale without title]*. Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].
11. Slisarenko, O. (1932). *Tvory. Novely. [Works. Novels]*. (Vol III). Kharkiv: Rukh. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 323.232[(084.5)+070.449.8](477)«1941/1945»

М.В. Горох

**ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА
НА ШПАЛЬТАХ ОКУПАЦІЙНОЇ ПРЕСИ:
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ (1941–1943 рр.)**

Стаття присвячена з'ясуванню ролі і місця політичної карикатури у формуванні інформаційного простору на території Чернігівської області в роки Другої світової війни. Аналіз візуальних образів, розміщених на сторінках окупаційної преси, сприяє розкриттю концепції ідеологічних маніпуляцій нацистського режиму, дозволяє оцінити їхній вплив на процес формування архетипів сприйняття як на населення окупованої України, так і на сучасників.

Ключові слова: політична карикатура, окупаційна преса, Чернігівська область.

До актуальних проблем дослідження нацистського режиму в Україні у роки Другої світової війни належать питання, пов'язані з нацистською пропагандою. Мешканці окупованих територій відчували чималий інформаційно-психологічний тиск, який впливав як на масову, так і на індивідуальну свідомість людей. Засоби масової комунікації (радіо, преса) у вмілих руках кваліфікованих пропагандистів швидко перетворювали просту інформацію на потужну зброю, здатну змінювати сприйняття, емоції, скеровувати цільову аудиторію в задалегідь визначеному напрямку [1].

Важливою складовою активної пропаганди нацистів була українська преса. З перших днів окупації нацисти вживали всіх належних заходів для налагодження діяльності друкарень. Періодичні видання оперативно знайомили читачів з фронтовими зведеннями, розпорядженнями й оголошеннями окупаційної адміністрації та наказами німецького командування. Вони агітували молодь виїздити на роботу до Німеччини, розповідали про місцеві події, минуле краю. Радянські громадяни звикли довіряти друкованому слову, яке довгий час залишалось ледь не єдиним джерелом інформації про події за межами того чи іншого населеного пункту. До того ж, як зауважує О. Гончаренко, охоплення окупаційними виданнями було чималим – один примірник на 30 жителів у 1943 р. [2, с. 72–73].

Окупаційна преса, як історичне джерело, довгий час залишалась поза увагою дослідників. Думки істориків різняться в питанні визначення загальної кількості видань, які виходили друком в адміністративно-територіальних межах сучасної України: 220 позицій нараховує І. Чайковський [3], не менше 300 – А.Ф. Юденков [4], майже 400 – Б.І. Черняков [5], понад 500 – Ю. Смілянська [6]. Маємо чимало досліджень, присвячених діяльності радянської преси в Україні у роки війни (роботи С.П. Сегеди [7], В.І. Смірної [8], О.О. Федотової [9], Т.В. Романенко [10]) та окупаційної (Н.Я. Гандрабура [11], Г. Греченко [12], М.В. Михайлюк [13], С.В. Стельникович [14], Д.М. Титаренко [15], Б.І. Черняков [16], В.М. Яременко [17]).

Дієвою зброєю в ідеологічній боротьбі, яка лаконічно й у легкій формі доносила читачам інформацію про склад-

Порівняльна таблиця видань, що видавалися в Чернігівській області в роки німецької окупації (1941–1943)

Назва газети (поселений пункт)	«Українське Полісся» (Чернігів)	«Український кур'єр» (Чернігів)	«Ніжинські вісті» (Ніжин)	«Вісті Прилуччини» (Прилуки)	«Нові дні» (Сновськ)	«Новий шлях» (Остер)	«Вісті Остерщини» (Остер)	«Голос Новгород-Сіверщини» (Новгород-Сіверський)	«Голос osvobodzhenoї Severščyny» (Семенівка)
Започаткували	1941	1942	1942	1941	1942	1942	1942	1942	1942
Закрили	1943	1943	1943	1943	1943	1942	1943	1942	1943
Періодичність (на тиждень)	2-3	2	2	3	2	2-3	2	1	1-2
Обсяг (сторінок)	2-4	2-4	2-6	2-4	2	2	2	2-4	4
Наклад (тис.)	4,2-6	6	2-10	6	3,5-4	1,5-1,8	3-3,5		4,2-5
Мова видання	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	укр.	рос.
Кількість доступних номерів	164	30	81	60	32	15	82	3	2
Номерів з карикатурами	53	5	30	23	3	2	7	0	0

ні явища міжнародного життя, формувала образ ворога, створювала ефективний інструмент для поділу на «своїх» і «чужих», була карикатура. Серед дослідників, що зверталися до даної проблематики, згадаємо Д.Є. Яковлева [18], І.Я. Щупака [19], О.О. Маєвського [20], О.А. Вороніну [21]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К.; Ірпінь, 2005) наводить наступне визначення: «Карикатура – малюнок, що зображує кого-, що-небудь у навмисне спотвореному, смішному вигляді» [22, с. 525]. Даний «сміховий» жанр має свої особливості, до яких дослідниця О.А. Вороніна, наприклад, зараховує такі прийоми, як перебільшення, поєднання реального та ірраціонального, виховування, повчання, засудження та висміювання [21]. Традиційно недостатньо вивченим залишається регіональний рівень тематики.

Пропонована стаття має на меті систематизувати та проаналізувати наявний карикатурний ряд, присутній в окупаційних друкованих виданнях, що видавалися німецькою військовою владою й органами цивільного окупаційного управління на території Чернігівської області. Територіально дослідження обмежене Чернігівською областю в її сучасних адміністративно-територіальних кордонах, а хронологічно – 1941–1943 рр., власне періодом окупації та часом існування відповідних періодичних видань.

Рішення про випуск газет під німецькою цензурою на окупованих територіях Радянського Союзу прийняли ще до початку безпосередньо військових дій. Підставою

для цього стала «Директива начальника штабу Верховного Головнокомандування збройних сил Німеччини з питань пропаганди». У документі зауважувалося: «...Якщо можливості слідкувати за пресою не буде, то робота газет і журналів... повинна бути припинена...» [19, с. 148].

Україномовні та російськомовні видання окупаційної влади на території Чернігівської області з'явилися відразу після утвердження німецької військової адміністрації. Їх створення підтримувала як патріотично налаштована інтелігенція, так і представники українського національного руху. Історикиня І.С. Азарх зауважувала, що результати нацистської пропаганди неабияк непокоїли керівництво партизанського руху. В аналітичній довідці центрального штабу підкреслювалося, що в усіх окупованих районах німці організували випуск друкованої продукції (газет, журналів), на яку була поширена підписка, організована її регулярна доставка навіть у найвіддаленіші населені пункти, крім того, старост зобов'язували щоденно проводити серед населення «колективні читки газет». Для загального доступу всі газети й плакати зазвичай вивішували в центрі сіл, на стендах, зроблених із дощок і пофарбованих неодмінно

в синій колір [23, с. 9].

В архіві української періодики (libraria.ua) наразі доступні 7 видань окупаційної влади з 7 населених пунктів Чернігівської області:

1. «Українське Полісся», з лютого 1943 р. – «Чернігівський кур'єр», з травня 1943 р. – «Український кур'єр» (Чернігів);
2. «Ніжинські вісті» (Ніжин);
3. «Вісті Прилуччини» (Прилуки);
4. «Нова Сновська газета», перейменована у «Нові дні» (Сновськ);
5. «Новий шлях», з березня 1942 р. «Вісті Остерщини» (Остер);
6. «Голос Новгород-Сіверщини» (Новгород-Сіверський);
7. «Голос osvobodzhenoї Severščyny» (Семенівка).

Ці часописи, крім «Голосу osvobodzhenoї Severščyny» (Семенівка), видавалися українською мовою з 1942 р. (виняток – «Українське Полісся» та «Вісті Прилуччини», перші номери яких датуються 1941 р.) до 1943 р. Періодичність їх виходу становила 2–3 випуски на тиждень (рідше виходили газети у Новгороді-Сіверському та Семенівці), наклад – від 1,5 до 10 тис. примірників, обсяг – 2–6 сторінки (табл. 1). Окремі видання Чернігівщини у 1942 р. мали тематичні додатки: «Літературна сторінка» (газети «Голос Новгород-Сіверщини», «Ніжинські вісті»), «Школяр» (двотижневик видавництва газети «Вісті Остерщини»), «Веселка» (сторінка для читання дітям у школі та вдома «Ніжинські вісті»). Карикатури віднаходимо у 123

Рис. 1. «Остання глава історії ВКП(б)». 10 грудня 1941 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

випусках газет з 469 або у кожному четвертому. Кількісно найбільше їх було у часописі «Українське Полісся» (53 номери), «Ніжинські вісті» (30), «Вісті Прилуччини» (23), натомість відсутні – у «Голосі Новгород-Сіверщини» та «Голосе osvobodzennoï Severщини».

Графічний матеріал для видань переважно створювався на території Німеччини підвідомчими структурами пропаганди, натомість місцеві пропагандисти могли хіба що змінити підписи під зображеннями. «Додаткова директива щодо здійснення пропаганди в Україні» від 16 грудня 1942 р. рекомендувала використовувати в антирадянському плакатному мистецтві ті теми та тези, які сприяли б розпалюванню ненависті до Москви, що завдавала шкоди Україні впродовж усієї історії. Саме тому читачам активно нагадували про голодомор, боротьбу проти селян, наводили результати двадцятирічної політики радянської влади. Нова влада обіцяла піти на ряд поступок: власне сільське та районне управління, релігійна толерантність, заохочення розвитку української мови, відкриття народних шкіл, зростання доходів населення, збільшення земельних ділянок для селян [20, с. 155].

Особливе місце у друкованих виданнях займали матеріали антирадянського та антиєврейського спрямування, які часто доповнювали одне одного завдяки поширенню тези про «жидо-більшовизм». У «Директиві Верховного Головнокомандування вермахту» від 12 вересня 1941 р. наголошувалося: «Боротьба проти більшо-

Рис. 2. «Кому добре жилось під сонцем сталінської конституції». 14 січня 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

визму вимагає нещадних та енергійних дій насамперед... проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму». Для цього у березні 1942 р. створили штаб особливого призначення під керівництвом А. Розенберга, на який поклали обов'язки зі збору матеріалів, що могли допомогти духовно знищувати супротивників, передусім євреїв, масонів і більшовизм [19, с. 147].

Радянська система поставала в карикатурах страшним режимом, який чинить злочини проти власного народу, несе «червону загрозу» світовому співтовариству. Влада зазвичай ототожнювалася з образом «більшовика» чи «енкаведиста». Типовим прикладом є зображення в часописі «Українське Полісся» за 22 березня 1942 р. радянського комісара верхи на коні з нагайкою в руках, який гонить змучену жінку з дитиною на руках. Малюнок вінчає підтекстівка: «Жидо-більшевицькі комісари лишили за собою руїни, прирікаючи населення на голод» [Тут і далі підтекстовки подано мовою оригіналу – М. Г.] [24, с. 2]. Новим «володарем життя» стає сумнівна трійця, «озброєна» ножем, пляшкою горілки у кишені та червоним стягом у руках, а «свобода» зборів і демонстрацій у радянському «раю» перетворювалася на прогулянку ареш-

Рис. 3. «Грізний „воїн“ Советів Йосиф Сталін». 11 лютого 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

тантів під суворим контролем («Українське Полісся» за 27 лютого та 8 травня 1942 р) [25, с. 1; 26, с. 1].

У культурному відношенні керівники Радянського Союзу зображувалися варварами, які руйнують усе на своєму шляху. У небезпеці, стверджував часопис «Українське Полісся», перебували навіть портрети російських письменників Л. Толстого та О. Пушкіна. «Тікаймо, Олександр Сергійович, – звертався до Пушкіна Толстой, – а то, чого доброго, і до нас доберуться, ніг не винесемо». Зі стіни музейного залу вони споглядали на сучасних «цивілізаторів» в одязі первісних людей, які нищили античні скульптури, книжки з мистецтвознавства, театрального мистецтва тощо («Українське Полісся» за 11 березня 1942 р.) [27, с. 4]. Проведена ж в країні «українізація», зауважували пропагандисти, обмежувалася зовнішніми атрибутами – виступ на сцені українки в національному одязі, з піснюю:

«Москва моя, страна моя,
ти самая любимая!!!» [28, с. 1].

Наприкінці 1941 р. німецька пропаганда активно готувала населення до неминучої події – краху радянської системи. «Остання глава історії ВКП(б)» – саме такий підпис мала карикатура в газеті «Українське Полісся» за 10 грудня 1941 р. (рис. 1). Художню композицію малюнка утворю-

Рис. 4. «Ой, щось мені, братці, мед-вино не п'ється» (мал. Євгена Олівця). 13 лютого 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

вали поїдена мишами книга «Історія ВКП(б)», людський череп та чорний ворон, зловісний птах, котрого пов'язували зі світом мертвих [29, с. 2]. Радянський Союз традиційно асоціювався з великим неповоротким ведмедем в будьонівці, якого Сталін та Молотов сікли нагайкою, погрожували йому пістолетом (карикатура «Батюшка Сталін та Молотов») [30, с. 3; 31, с. 2; 32, с. 2]. Знеслаблювався й лідер більшовиків В.І. Ленін. Для цього використали історичних персонажів з відомої скульптурної групи, створеної Іваном Мартосом. Російський національний герой К. Мінін, споглядаючи на Мавзолей Леніна, звертався до Д. Пожарського з наступними словами: «Дивися, княже, яка грязь під стінами Кремля вляглась!» [33, с. 3].

Основний державний документ, Конституцію СРСР, який мав гарантувати рівність та загальний добробут, автори карикатур висміювали систематично. У газеті «Українське Полісся» протягом січня – лютого 1942 р. було надруковано два парні малюнки під красномовною назвою «Кому добре жилося під сонцем сталінської конституції». У номері за 14 січня головною дійовою особою виступив Й. Сталін (рис. 2). Дія відбувалася «під покровом Сталінської конституції» – темної тканини, якою «батько народів» прикрив ненажеру-партійця за обіднім столом. Порядок наводився витяз з 12 статті Конституції: «хто не робить той не їсть», де останнє слово замінили на – «бо жере». Текстівка до карикатури проголошувала:

«Українці скрізь тремтіли,

Рис. 5. «Побратався сокіл». 29 березня 1942 р.
«Українське Полісся» (Чернігів)

А жиди жерли – їли».

На другому малюнку даної пари «батько народів» однією рукою закладав в «автомат лауреат» грошові банкноти, а другою – знімав з робітника сорочку. Це протиставлення євреїв і слов'ян автор зображення підписав так:

«З Івана одяг здирали,

А на Мойшу надівали

І «талантом» величали» [34, с. 1].

Другу пару зображень із серії «Кому добре жилося під сонцем сталінської конституції» (номер за 1 лютого 1942 р.) вінчав напис: «“Рівні” всім дає права Конституція нова...». Суспільство поділялося на два «дружньо спаяні між собою класи»: вгодованих партійців, інтереси яких партія комуністів «сміло й до кінця захищала», та закутих у колодку (тут вона символізує «Конституцію») робітників і селян. Нижче голодний каліка-безхатько звертався до вгодованого та гарно вдягнутого єврейського подружжя: «Хоть п'ять копійок подаріте. Я сам голодний, голі діти». Подружжя ігнорувало цей заклик: «Абрам уваги не звертає. А Сара очі опускає» [35, с. 4].

Чималу увагу окупаційні видання Чернігівщини приділили керівникам Радянського Союзу. Мова йде про оточення Й. Сталіна. Протягом вересня – листопада 1942 р. часопис «Вісті Прилуччини» друкував біографічні дописи К.І. Альбрехта під загальною назвою «Влада Сталіна».

Рис. 6. «Всесвітній брехун». 15 лютого 1942 р.
«Українське Полісся» (Чернігів)

Текст доповнювали вірші Галини Вітер та ілюстрації Є. Пасічника. Автор нарисів зауважував: «Над всією величезною масою советських працівників, ГПУ, партії, профспілок і уряду, на якій тримається влада Сталіна, є тоненький прошарок людей, які – довго чи коротко – стоять на чолі советського ладу» [36, с. 2]. Образи описаних ним радянських діячів Є. Пасічник щедро наділяв гіпертрофованими рисами: «повірник Сталіна» Л.М. Каганович отримав підступний, хитрий вираз обличчя, довгі непідстрижені пасма волосся на скронях, традиційний єврейський чоловічий головний убір; «бездара із бездар» К.С. Ворошилов – намисто з нагород; «лукавий, хитрий і проникливий» М.І. Калінін – картуз і цап'ячу борідку; «винищувач російського селянства» А.І. Мікоян – російську народну чоловічу сорочку з косим коміром; «головний інквізитор» М.Ф. Шкірятов – костюм з краваткою; «чортяка у людській личині» Ф.Е. Держинський – ікла вампіра та череп на кашкеті; «всемогутній» Г.Г. Ягода – шестикутну зірку на мундирі; «кар'єрист» М.І. Єжов – образ потворної міфічної істоти, схожій на гобліна, з гострими зубами; «сталінська цепна собака» Л.П. Берія – окуляри та гачкуватий ніс [36, с. 2; 37, с. 2; 38, с. 2]. До згаданої галереї портретів додамо карикатуру на наркома з іноземних справ СРСР М.М. Литвинова (Фінкельштейна) з чіткою вказівкою на його національну приналежність: «Фантастичні мрії жиди Литвинова-Фінкельштейна в Нью-Йорку» [39, с. 1]. Не менш цікавою є підбірка «улюблених пісень советських “вож-

Рис. 7. «Радіо-брехуни». 28 жовтня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

дів»», доповнена їхніми зображеннями на сторінках часопису «Українське Полісся» за 18 березня 1942 р. [40, с. 2].

Попри значну зацікавленість постатями соратників «батька народів», головними персоніфікованими фігурами збірного образу ворога в окупаційній пресі були лідери антигітлерівської коаліції – Й. Сталін (СРСР), В. Черчилль (Англія) і Ф. Рузвельт (США). Вони ж були й провідними героями карикатур антисемітської спрямованості. Для цього цілком достатньо було домалювати гексаграму, яку ототожнювали з зіркою Давида, на одяг чи речі.

Керівника СРСР насамперед уявляли «душогубом», на руках якого «кров мільйонів невинних жертв», що благають про помсту. Дане послання до читачів газети «Українське Полісся» за 1 травня 1942 р. проілюстрували двома зображеннями: Сталіна, який споглядає за війною між націями, та Сталіна, який ніби заправський кочегар вкидає людей у полум'я війни [41, с. 1]. Він як дволикий римський бог Янус – слуга з опущеною головою та простягнутою рукою для союзників та вождь-агітатор для власних громадян (карикатура «Двоє облич товариша Сталіна») [42, с. 3]

Німецькі пропагандисти створили цілу галерею образів Й. Сталіна:

- двірник з мітлою, який згрібає до купи людські черепа та кістки («“Буйні” плоди сталінських “перемог”») [43, с. 1];
- коваль, який готовий розчавити власних солдатів (молот) одним ударом по ковадлу («Сталінів молот») [44, с. 2];
- опудало на жердині в пошарпаному одязі, з протигазом і скривавленою шаблею. Химерна конструкція тримається на підставці з чотирьох книг, прикрашених написами «Конституція» та зображеннями шестикутної зірки. Малюнок вінчає жартівлива підтекстівка «Словами був за горами, а ділом опинивсь у запічку» («Грізний “воїн” Советів Йосиф Сталін») (рис. 3) [45, с. 3];

Рис. 8. «Цяцька, яка вже обридла навіть своїм господарям». 28 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

– шуліка, який намагається дістатися найвищої вершини Кавказького хребта, де сидить поважний німецький орел. Спроба невдала, адже, стверджує підтекстівка, «хто народився плазувати, літати не може» («На вершині Ельбруса») [46, с. 4];

– орел, який падає, тікаючи з Москви на Урал («Пісня про Сталіна») [47, с. 2; 48, с. 2];

– страховисько із затиснутим в зубах ножом, що схилилося над міськими руїнами. І хоч Надзвичайний і Повноважний посол Великобританії у СРСР С. Кріппс переконував: «Нейтральні європейці! Я обіцяв Сталінові Європу! Не бійтеся: він дуже лагідний», ті не йняли цьому віри («Кріппс представляє європейцям Сталіна») [49, с. 3; 50, с. 4].

Незмінною супутницею «батька народів» була смерть у вигляді скелета з косою, одягненого в чорний балахон з капюшоном. Вона задумливо літає над ним («Сталін у світовій пресі» [28, с. 2]), стукає у двері взимку 1942 р. («Міжнародний бандит Сталін» [25, с. 2]), є його тінню, що зручно розмістилася під гаслом «Жити стало зовсім весело» («Ой, щось мені, братці, мед-вино не п'ється», малюнок Євгена Олівця [51, с. 2]) (рис. 4). В останній ка-

Рис. 9. «Бийтесь, бийтесь! До останнього червоноармійця!» 22 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

рикартурі Сталіна не тішила ні горілка, ні золото, накопичене за 23 роки, натомість усі проблеми могла вирішити пляшка з отрутою. Символічним було зображення «батька народів», якого за чуб хапає кістлява рука голоду. Малюнок доповнював наступний чотиривірш:

«Вождя» за чуб товариш голод
Бере, щоб він пізнав весь біль...
Навколо ж сніг, навколо холод,
І плачуть Рузвельт і Черчілль» [52, с. 2].

Наявність валізи, на якій сидить Сталін, натякала на можливість його від'їзду зі столиці. Зайвим тому підтвердження був напис на ній «Москва Самара». Втеча керівника СРСР та урядовців на Схід висміювалася газетами Чернігова та Остра в карикатурах «Туристи з примусу...» і «В далеку дорогу» [53, с. 2; 54, с. 2]. До речі, редакція часопису «Новий шлях» (Остер) доповнила зображення рядками з пісні «Тучи над городом встали» з кінофільму «Человек с ружьем».

Масово тиражувалася думка про непереборний страх, що глибоко укорінився у «батька народів». Він лякається власного відображення у дзеркалі (карикатура «Сталін у світовій пресі» [55, с. 2]), приходу весни, коли безкраї поля заповняють проліски зі свастикою на бутонах («Проліски на сході» [56, с. 2]), або люте, коли бачить пару птахів на гілці, дорікаючи ДПУ: «Я ж казав, що советська зима тягнеться до кінця вересня...» («Весняне пробудження Сталіна» [57, с. 3]). Сміливості йому вистачає лише на погрозу єдиному проліску, на якого він наставляє дуло револьвера («Сталін і Перше травня» [58, с. 3]). За потреби Й. Сталін був згоден укласти будь-яку угоду з будь-ким, поступитися власними принципами, навіть звернутися за допомогою до Бога. Карикатура «Побратався сокіл» в часописі «Українське Полісся» за 29 березня 1942 р. (рис. 5) зображує міцні обійми «батька народів» з митрополитом Сергієм після підписання «Угоди про солідарність та пошану релігійних свобод». Зовнішню ідилію порушує скривавлений ніж, що стирчить із кишені керівника СРСР [59, с. 2].

Значно менше уваги окупаційні видання Чернігівщи-

Рис. 10. «Але цей ішак, напевно, не витягне». 14 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

ни приділили іншим членам так званої «великої трійки», а саме В. Черчиллю та Ф. Рузвельту. Ці «два будівничі», стверджувала газета «Ніжинські вісті» за 23 травня 1942 р., намагаються перебудувати світ, для чого вже почали вимішувати вапно [60, с. 2]. Вони були винними у трагічних подіях на фронтах Другої світової війни. Президента США Ф. Рузвельта, наприклад, редакція газети «Українське Полісся» (лютий 1942 р.) зображала у вигляді курки, що несе яйця з брехнею (карикатура «Всесвітній брехун» [61, с. 1]) (рис. 6), називала винуватцем конфлікту, який направляє бак з гасом у полум'я війни («На кого падає вина за сучасну війну» [62, с. 1]).

Прем'єр-міністр Великої Британії, ніби той шкодливий підліток, тихенько тікає від учиненої ним пожежі, переконуючи оточуючих: «Я не винний в цьому» («Світовий пожар», «Ніжинські вісті» за 20 травня 1942 р.) [56, с. 2]. Він намагається натравити на Німеччину кістлявого голодного собаку, хоча той оббиває поведом його самого. В. Черчилль з несподіванки викрикує: «Клята тварина, ти хочеш мене? – Ти мусиш хватати Німеччину...» («Блокада голоду», «Вісті Прилуччини» за 12 березня 1943 р.) [63, с. 1]. Абсолютною цінністю для прем'єр-міністра Великої Британії, переконувала німецька пропаганда, була влада, тому він з останніх сил ладен триматися за уламок Британської імперії [64, с. 2]. «Хоч і розлітається вся імперія, – запевняє В. Черчилль в карикатурі, – головне – я тримаюся міцно!» [65, с. 2; 66, с. 2]. Єдиним виходом для нього залишалося самогубство, для здійснення якого В. Черчилль мав усе необхідне – мотузку та гак у стелі. На цей «історичний подвиг» штовхала прем'єр-міністра карикатура «На самоті!» з газети «Ніжинські вісті» 13 травня 1942 р. [67, с. 2].

Німецька графічна пропаганда навівувала населенню думку про крихкість політичного альянсу Заходу та СРСР. Увагу пересічного читача звертали на неузгодженість дій антигітлерівської коаліції, активно використовувався принцип «поділяй і володарюй». Так, редактор газети «Ніжинські вісті» в номері за 16 січня 1943 р. надрукував карикатуру про невміння союзників грати на ро-

Рис. 11. «Зачароване коло „дружньої“ допомоги». 20 лютого 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

ялі в «шість рук», а, отже, і діяти синхронно. На перешкоді ставало те, що, коли Рузвельт починав, Черчилль грав середину твору, а Сталін його вже закінчував [68, с. 3]. Неготовність поступитися амбіціями заради спільної мети не дозволяла їм обрати поміж себе верховного командувача (карикатура «Конференція союзників») [69, с. 2]. Натомість коаліціанти з легкістю вводили в оману власних громадян, обіцяючи їм будь-що: свободу світу, вічний мир чи радянський рай («Брехуни при радіопередачі», «Радіо-брехуни») [37, с. 3; 70, с. 1] (рис. 7). Вони утворювали «дружній ансамбль», який в унісон з урядами держав в еміграції грав на трубі фальшиву, як і їхні спільні декларації проти держав осі, музику («Дружній ансамбль з фальшивою музикою») [71, с. 1].

Володимир М., автор карикатури «Друзі дитинства сваяються» («Українське Полісся» за 24 квітня 1942 р.), порівнював союзників з малими дітьми. Хоча вони надзвичайно вразливі, проте враз могли перекроїти карту світу в боротьбі за ресурси [72, с. 1]. Бажаними об'єктами анексії ставали й самі країни коаліції. Часопис «Ніжинські вісті» за 13 травня 1942 р. надрукував карикатуру з прямим натяком на поділ Великої Британії. Цим ласим шматком бажали поласувати керівники США та СРСР, які діяли через своїх «ляльок» – прем'єр-міністра В. Черчилля та Надзвичайного і Повноважного посла Великої Британії в СРСР С. Кріппса відповідно [67, с. 2]. Натяк на бажання Ф. Ру-

Рис. 12. «„Восточні челявекі“ ревниві». 12 березня 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

звельта заволодіти Радянським Союзом виявився більш вишуканим. Досить було видозмінити написання його прізвища на «Russwelt» у карикатурі «Зайва послужливість» [73, с. 2; 74, с. 2].

Не ймуть члени антигітлерівської коаліції й довіри один до одного. У газеті «Українське Полісся» за 3 квітня 1942 р. з'явилася карикатура «Реальні наслідки „міцної“ дружби», яка висміювала надмірну довірливість Й. Сталіна. Попри наявний «Пакт про допомогу» за підписом В. Черчилля, керівник Радянського Союзу спіймав облизня, дізнавшись із преси про вороже ставлення окремих членів британського уряду до більшовизму і «допомоги советам» та про заборону марксистської газети «Daily Worker» [75, с. 2]. СРСР як той підвішений за гак солдат. Він ледь тримається і готовий зірватися, бо прикріплена до нього англійцями та американцями військова техніка, спорядження – заважкі [76, с. 2].

Сталіну в антигітлерівській коаліції відводилася роль виконавця забаганок Ф. Рузвельта та В. Черчилля. Часопис «Вісті Прилуччини» присвятив даній тематиці низку малюнків. Так, Сталін лише лялька, якою граються англійські та британські володарі (карикатура «Цяцька, яка вже обридла навіть своїм господарям» [77, с. 1]) (рис. 8), його не шкода першим відправити у бій («Боротись? – Для цього я маю моїх людей!» [58, с. 3], «Безприкладна ввічливість» [53, с. 1]) чи на вірну смерть («Бийтесь, бий-

Рис. 13. «Другого фронту скортіло...»
7 листопада 1942 р. «Ніжинські вісті»

тєсь, – каже В. Черчилль Сталіну, – до останнього червоноармійця!» [78, с. 1] (рис. 9), обдурити, зручно вмовившись на його шії («Прогаяли» [79, с. 1]). Він не в силах самостійно витягти віз Британської імперії попри всі надії, які на нього поклалися («Але цей ішак, напевно, не витягне») [80, с. 1] (рис. 10). Натомість «батько народів» упевнено тягне човна з лідерами Великої Британії та США на борту («Черчілль і Рузвельт запрягли Сталіна», «Ніжинські вісті» за 22 липня 1942 р.), адже тут за приманку – шматок Європи на вудці. До активних дій його заохочують жартівливими викриками: «А ну ще трохи, Сталіночку, а ну принатужся, куме, може й ухопиш» [49, с. 2]. Але це радше виняток, бо віри в Сталіна чимдалі менше. Коаліціантів спіткають постійні нещастя. Вони як колядники із зіркою штовхаються та з сумнівом питають: «Ох, батьку Сталін! Чи не підведеш ти нас під мавзолей, як Леніна!» («Волхви», «Три злочинці з різдвяною зіркою») [69, с. 2; 81, с. 2].

В одній упряжці зі Сталіним можна побачити В. Черчилля чи О.Ф. Керенського. На козлах тут зазвичай зображували Ф. Рузвельта [82, с. 2]. Прем'єр-міністр Великої Британії в карикатурі «Черчілль і Сталін» («Чернігівський кур'єр» за 10 березня 1943 р.) із сумом зауважував: «Да, мій дорогий приятель, ще рік тому назад я сам сидів на козлах і запрошував тебе садитись» [83, с. 2]. Отже, прослідковувалася чітка ієрархія у відносинах союзників – Ф. Рузвельт, В. Черчилль, Й. Сталін. Її чудово зобразили на малюнку «Зачароване коло "дружньої" допомоги» («Українське Полісся» за 20 лютого 1942 р.). Височенна постать американського президента помахом однієї руки зупиняє виступ коротуна прем'єр-міністра та переадресовує його прохання Сталіну. Однак той і сам потребує підтрим-

Рис. 14. «Перейшли до наступу».
27 грудня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

ки, тому змушений прогнутися перед Черчіллем [84, с. 1]. «Батько народів» готовий до останнього боротися за увагу президента США. На сторінках «Українського Полісся» за 12 березня 1942 р. він, як «гарячий джигіт», одразу хапється за ніж, щоб зарізати суперника (О. Ф. Керенського), який посмів поцілувати руку його «коханої» (Ф. Рузвельта) в жіночій сукні (каркатура «Сцена на маскарад»). Редакція часопису глузливо підсумовує – «"Восточні чела-векі" ревниві» [85, с. 2] (рис. 12).

Об'єднати «велику трійцю» спроможне тільки спільне горе. В. Черчилль у карикатурах «Два побожних брати» та «Побожні братчики!» готовий поспівчувати Сталіну, запропонувати тому склянку віскі та Біблію, щоб пом'янути загиблих вояків [86, с. 4; 87, с. 3]. Обидва потребували допомоги, адже збудований Німеччиною між ними цегляний мур не дозволяв Сталіну врятуватися від полум'я, а Черчиллю – від води (каркатури «Шукають порятунку», «Шукають помочі») [88, с. 2; 89, с. 4].

Віднаходить нацистська пропаганда і єврейський слід в образі Сталіна та решти членів антигітлерівської коаліції. Одне з чільних місць обіймала тут теза про те, що коаліціанти були лише маріонетками в руках євреїв [19, с. 153]. Даний міф активно продукувався в карикатурних зображеннях. Найпопулярнішим стає малюнок, де Сталін постав у вигляді маски, під якою ховається чоловік з гіпертрофованими семітськими рисами, на краватці – шестикутна зірка, на пальці правої руки – коштовна каблучка. Протягом серпня – вересня 1942 р. він двічі з'являвся на шпальтах таких видань, як «Ніжинські вісті» та «Вісті Прилуччини» під назвою «Жидівський маскарад». У підтексті автор зауважує, що управляти народами не важко, адже цей обов'язок взяли на себе євреї [90, с. 3; 91, с. 3]. Частіше в газетах друкувався лише малюнок, де «три нерозлучні спільники» Сталін, Рузвельт та Черчилль представлені маріонетками на «жидівському поводі» [92, с. 2; 93, с. 2; 94, с. 1]. Представлена варіація каркатури у

Рис. 15. «Вибач, моя дитино, але ж я не маю змоги тебе утримувати». 27 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

«Ніжинських вістях» за 26 вересня 1942 р. відрізняється з-поміж інших наявним у ній віршем:

«Ліхая тройка» мала бути
 З оцих ось огирів, та ба!
 Два зправа – спритні баламути,
 А зліва – шапонька ряба
 Хропе знесилена, вся в милі,
 Овес і сіно їй не милі...
 Хто ж верховодить над трьома?
 – Їх жид на повіді трима!» [95, с. 2].

Показ недовіри між союзниками, неузгодженості в їхніх діях мав створити надійний фундамент для розвінчання чуток про можливе відкриття другого фронту і допомогу Радянському Союзу у війні. Натомість для СРСР дане питання мало неабияке значення. Німецька пропаганда створила ряд кумедних зображень, в яких висміювала недолугі спроби Й. Сталіна заохотити В. Черчилля та Ф. Рузвельта до цього. Протягом липня 1942 р. – січня 1943 р. подібні малюнки облетіли більшість окупаційних видань.

Рис. 16. «Малюнок без слів». 7 березня 1943 р. «Вісті Прилуччини»

Так, керівник Радянського Союзу і витанцьовував, і щосили волав – «Hilfe», «Offensive», однак В. Черчилль і Ф. Рузвельт прикидалися глухими. Слухові трубки їм не допомагали, до того ж вони наполягали: «Товаришу Сталін, не так голосно!» [65, с. 1; 68, с. 3; 96, с. 3]. Союзники на сторінках газети «Ніжинські вісті» за 7 листопада 1942 р. готові «відкупитися» від свого східного партнера (рис. 13):

«Другого фронту скортіло
 Батюшці Сталіну дуже
 “Ох і тяжке це діло
 Наш дорогий, любий друже!”
 – Черчілль та Рузвельт голосять
 І замість фронту підносять
 Сталіну торт, ніби скарб,
 З написом “Мадагаскар”
 “Друже, на нас не гнівись
 Покищо цим вдовольнись...”» [97, с. 3].

Прослідковуємо в карикатурі єврейський слід – зображення шестикутної зірки на одязі Черчилля та Рузвельта.

Ідею з відкриттям другого фронту окупаційні видання подавали як безглузду та самовбивчу. Вони нагадували про поразку союзників у битві за Дьєпп у карикатурі «Англійська поразка при спробі створити другий фронт». Зображення британського солдата з величезною кам'яною брилою («другим фронтом») в руках, який стоїть на кладці та споглядає протилежний берег, тиражувалося з листопада до грудня 1942 р. в газетах «Ніжинські вісті», «Українське Полісся» та «Вісті Прилуччини» [98, с. 2; 99, с. 4; 100, с. 1]. За таких обставин цілком зрозумілим є подив «батька Сталіна» з карикатури «Перейшли до наступу» (часописи «Вісті Прилуччини», «Вісті Остерщини», «Ніжинські вісті» за жовтень – грудень 1942 р.), коли з радіоприймача лунала інформація про наступ німців. «Що? Наці?! – розлючено відповідає Сталін. – А не англійці, як обіцяно?!» [101, с. 2; 102, с. 2; 103, с. 1] (рис. 14). Обіцянки давалися, але не обов'язково виконувалися, натякали німецькі пропагандисти. У газеті «Українське Полісся» за

Рис. 17. «Чорти б його брали, чим більше топлять кораблів, тим вище підіймається вода». 26 червня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

22 квітня 1942 р. розмістили малюнок, на якому Ф. Рузвельт виставив Й. Сталіна за двері з фразою: «Йосипе, не мороч мені голови! Допомоги не чекай, бо не дам» [104, с. 1]. Надання допомоги лягало важким тягарем на економіку країни, тому коаліціанти намагалися перекласти її на плечі іншого. Дотепну карикатуру розмістила на своїй передовиці редакція газети «Вісті Прилуччини» у випуску за 27 листопада 1942 р. «Другий фронт» тут представлений як підкидьок, якого В. Черчилль залишив під дверима США зі словами: «Вибач, моя дитино, але ж я не маю змоги тебе утримувати» [105, с. 1] (рис. 15).

Не менш гостро за відкриття другого фронту стояло питання надання СРСР допомоги за програмою ленд-лізу. Союзники надсилали боєприпаси, техніку, продовольство, стратегічну сировину, зокрема нафтопродукти. Окупаційна преса усіма доступними їй засобами применшувала значення такої допомоги, переконувала читачів у неспроможності флоту союзників пробитися через німецьку оборонну лінію. Дана проблематика віднаходила своє відображення передусім у часописах «Ніжинські вісті», «Вісті Прилуччини» й «Український кур'єр». У карикатурі «Тоннаж на словах» (вересень та листопад 1942 р.), зображено задумливого Сталіна, який споглядає, як йдуть на дно американські та англійські кораблі [106, с. 3; 107, с. 1]. «Даремно чекали», – стверджував малюнок в часописі «Ніжинські вісті» за 9 грудня 1942 р. До порту Архангельськ дістався єдиний рятувальний човен з одним солдатом, ось і весь вцілілий конвой [108, с. 4]. Красновоєнішими були карикатури «Малюнок без слів» і «Власна подорож до Європи» (7 березня та 11 липня 1943 р.), де американський моряк з порожніми кишнями нарікав на «прокляті підводні човни», які знищили всю військову допомогу [109, с. 1; 110, с. 1] (рис. 16). А ось у зображенні «Слабка втіха» (30 грудня 1942 р.) В. Черчилль та Ф. Рузвельт з запалом указували безрукій фігурці Сталіна на затонулі кораблі: «Оце, дорогий товаришу Сталіне, наш обіцяний конвой» [111, с. 1].

Масштаби втрачати союзників часописи «Ніжинські ві-

Рис. 18. «...Ще кілька таких ударів, – і не буде на чому кувати». 29 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

сті», «Українське Полісся» та «Вісті Прилуччини» оцінювали по-різному. «Чорти б його брали, чим більше топлять кораблів, тим вище підіймається вода», – зауважують В. Черчилль та Ф. Рузвельт, занурившись по шию у воду [112, с. 2; 113, с. 2] (рис. 17). Вони ж, на фоні вибухів та знищення військових кораблів, міцно вхопилися за знак запитання та знак оклику, що символізують «Тихоокеанський флот Англії» і «Тихоокеанський флот США» (каркатура «Те, що колись плавало...») [114, с. 1]. Човнів настільки багато, що римському володарю морів доводилося телефонувати головнокомандувачу Німецького військово-морського флоту Карлу Деніцу з проханням: «Чи дасте Ви мені час навести лад, бо тут панує повний хаос??» (каркатура «Нептун у скруті») [115, с. 3]. «Крива затоплень іде вгору», – стверджувала редакція «Вістей Прилуччини» 28 жовтня 1942 р. По ній вниз з'їжджали президент США та прем'єр-міністр Великобританії [37, с. 1]. Такий стан справ був цілком передбачуваним, коли за лоцмана на кораблях союзників була смерть («Караван суден») [116, с. 1]. Німецькі підводні човни перетворювалися на моторошні жахіття, які не давали спокійно спати ні В. Черчиллю, ні Ф. Рузвельту. Один із таких «Кошмарних снів» віднайшов своє відображення на сторінках «Вістей Прилуччини» і «Українського Полісся» (21 жовтня та 16 грудня 1942 р.). Художник зобразив підводний човен з акулячими зубами, який намагається проковтнути «воєнних під'юджувачів, які лежать тут укупі на одному ліжку» [36, с. 1; 117, с. 4].

У читачів формувалася ілюзія непереможності вермахту. Робилося це, зокрема, через показ поразок радянських, британських і американських військ на фронтах Другої світової війни. Насамперед малюнки даної тематики заповнили сторінки часописів «Ніжинські вісті»,

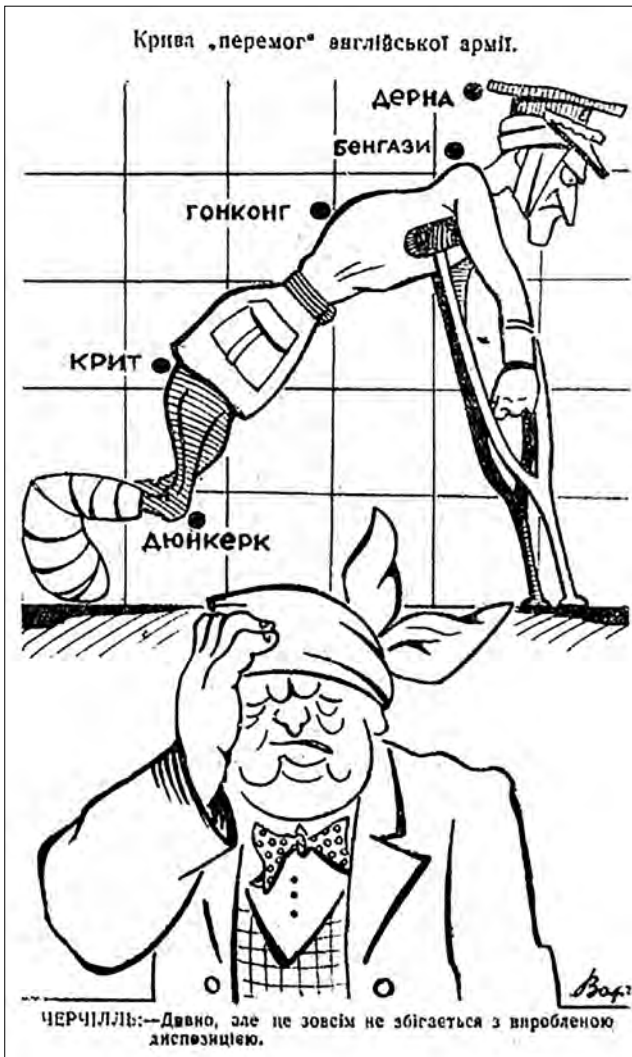

Рис. 19. «Крива „перемог“ англійської армії». 17 квітня 1942 р. «Українське Полісся» (Чернігів)

«Вісті Прилуччини», «Вісті Остерщини», «Українське Полісся». Так, Сталін відчайдушно бореться з німецьким молотом, проте удари того потужні та точні. Радянське ковадло, що символізувало «Donez-Industrie», ледь трималося під їх шквалом. Втрата даного індустріального регіону загрожувала великими неприємностями оборонній здатності СРСР (карикатура «Батьושка Сталін і донецький промисл»)[118, с. 1; 119, с. 1; 120, с. 2] (рис. 18). Німецька техніка впевнено долала радянське бездоріжжя («Советський ґрунт» [87, с. 4; 121, с. 1]), натомість радянська зброя була готова вести вогонь по своїм позиціям («Пізно схаменувся»). Побачивши ствол гармати, направлений на нього, Сталін з подивом зауважує: «Як же ж нам далі стріляти?!» [122, с. 4; 123, с. 1].

Якщо в Атлантичному океані панували німецькі підводні човни, то «міцною опорою на Тихому океані» виступала Японія. Її потужності вистачало, щоб наводити жах на союзників, стверджувала газета «Українське Полісся» за 12 квітня 1942 р. [124, с. 1]. «Рятуйте наші чудові бази», – перелякано виголошували Ф. Рузвельт та В. Чер-

Рис. 20. «Традиції порушуються...» 11 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

чилль, споглядаючи як японський воїн нищить шаблею їхні милиці [125, с. 1]. Їхня сміливість поширювалася лише на охорону конвоїв у маленькій калюжі. Озброївшись палицею та ножом, вони сховалися у діжках в очікуванні нападу ворогів (карикатура «На всіх морях невдачі!») [126, с. 4].

Болючим для англійців був вияв слабкості перед своїми колоніями, що могло спровокувати розпад Британської імперії. Малюнок «Побитий у Східній Азії англійський вояк» («Ніжинські вісті», 15 квітня 1942 р.) зображав військовослужбовця з перебинтованою головою, у драній формі, взутого в один чобіт, який отримував настанови від В. Черчилля: «Бійся Бога, уважай, щоб тебе не побачили в такому стані слуги, бо вони загублять всяку пошану до нас!» [126, с. 1]. До слова, з прочинених дверей за цією сценою спостерігали «слуги» – африканець, індієць та жінка. Поранений військовий на милицях став «героєм» і карикатури «Крива „перемог“ англійської армії». Тут він являв собою графік з фіксацією найбільших поразок союзників (Дюнкерк, Крит, Гонконг та ін.). Споглядаючи на нього, В. Черчилль хапається за голову, адже отримані ним новини з фронту не відповідали «виробленій диспозиції» [127, с. 1] (рис. 19).

Повідомлення англійського генерала Вейвеля про можливість висадки японського десанту в Індії німецька пропаганда обіграла в малюнку з зображенням спітнілого

офіцера та коментарем його ад'ютанта: «Ну так, – знову треба багаж пакувати» («Ніжинський вісник», 19 серпня 1942 р.) [128, с. 2]. За таких умов цілком передбачуваною стала б спроба Індії відділитися від Британської імперії. Цю можливість обіграли в газеті «Ніжинські вісті» за 23 травня 1942 р.: прем'єр-міністр В. Черчилль з палуби пароплава «Pirat», із шестикутною зіркою на трубі, намагається не допустити відплиття чоловіка на ім'я Nose, який вмотивує на шкірі слона (Індії) [60, с. 2].

Стан справ у Радянському Союзі, переконували газети, був катастрофічним. «Чорт побори! – викрикував з-за стін Кремля Й. Сталін. – Погода цього року парадові не сприяла». І дійсно, Красну площу в Москві, ніби дощем, «поливали» німецькі бомби (карикатура «Традиції порушуються...») [38, с. 3] (рис. 20). Серія зображень з даної тематики з'явилася на шпальтах газети «Українське Полісся». Так, збірний образ вояка «непереможної Червоної Армії» вже після першого удару німецької армії перетворювався на каліку з тонкими ногами-сірниками та простягнутою рукою (номер за 24 грудня 1941 р.) [129, с. 1]. «Надійні» резерви советської армії походили на живих мерців, а не міцних солдатів (5 червня 1942 р.) [130, с. 1]. Дотепно змалював ситуацію на фронтах художник Володимир М., зобразивши радянських бійців, які тікають з передової. Він вклав їм в уста багатозначне: «Побєда за нами» (1 квітня 1942 р.) [74, с. 1]. Не менш символічною стала карикатура «Падаючі зірки» (3 грудня 1941 р.), де з неба на землю летіли зірки радянських командувачів – «Тимошенко», «Жуков», «Ворошилов», а нижче ставилося запитання: «Хто на черзі?» [131, с. 2].

Значну увагу окупаційні часописи відводили боям на фронтах, передусім за Сталінград. Газета «Українське Полісся» за 20 грудня 1942 р. надрукувала малюнок «Палії війни у своєму товаристві», де Черчилль та Рузвельт біля ліжка хворого Сталіна міряють йому температуру: «Гарячка піднімається з градуса на градус, а тепер у нього дійшла до "Сталінградуса"» [132, с. 4]. Під натиском німців Сталін відступає за Волгу, стверджувала карикатура «Солдат на березі Волги» («Ніжинські вісті» за 7 листопада 1942 р.). Босоногий Вождь у будьонівці та з палицею, яку вінчали серп і молот, сумно поглядав на згарище Сталінграда, а десь вдалині виднілася спина Черчилля на острівці «England». Малюнок доповнював чималий вірш:

«Стоїть самотньо Сталін
На волзькому посту,
Наспівує він сумно
Мелодійку просту:
“Европо, ох, Європо,
Ти серце рвеш моє!
Аж в Англії у тебе
Багато томмі є...
Хоч одного солдата
З усіх пришли мені
Сховалась моя доля
В густому тумані...”» [97, с. 3].

Рис. 21. «Пацієнт, що напевно в 1942 р. не встане». 1 січня 1942 р. «Новий шлях» (Остер)

Війна забирала тисячі життів, які не мали ані імені, ані власної могили, ані чітко окресленого місця загибелі. На малюнку «Протинаступ» («Чернігівський кур'єр», 21 квітня 1943 р.) зображений Сталін, який, споглядаючи поле, усіяне головними уборами загиблих, із сумом промовляв: «...І знов нічого...!», на що отримував відповідь: «Так ти це нічим називаєш?!» [133, с. 2]. Провину за поразки з легкістю перекладали на т. зв. «жертвовного козла». Ним міг стати перший-ліпший комісар, якого карикатурний Сталін готовий був звинуватити у найбезглуздішій провині, наприклад, невмінні змінити погоду в Криму («Батюшка» Сталін теж шукає жертвовних козлів») [134, с. 2]. Змістовно близькою до цього є карикатура «Пацієнт, що напевно в 1942 р. не встане» («Новий шлях», 1 січня 1942 р.). На малюнку представники світової преси перебували в очікуванні оголошення діагнозу пацієнту-Сталіну лікарем-Ф. Рузвельтом [135, с. 2].

Невелику групу карикатур утворювали зображення, що висміювали різні аспекти соціального життя, рідше – політичних питань. Так, малюнок «На околицях Лондона» («Українське Полісся», 29 квітня 1942 р.) змалював нікчемність урядів окупованих країн в еміграції (Голландії, Польщі тощо), які повтікали до безпечнішої Великобританії [55, с. 1]. Тиражувалися й відверті агітки, такі як «Праця на себе» («Українське Полісся» за 3 червня 1942 р.). У них стверджувалося, що за німецького панування життя українського селянина поліпшиться [136, с. 2]. У переддень нового 1942 р. радянський комісар з відверто семітськими рисами обличчя буде скинутий з дівчини та розчавлений чоботом німецького солдата (карикатура «Новий рік німецькі вояки зустрічають героїчними подвигами в боротьбі з большевизмом» [137, с. 1].

Не оминає німецька пропаганда питання створення євреями власних збройних сил. У карикатурі «Палестина задумує формувати жидівську армію» висміювалася як ідея утворення військового формування, так і хоробрість його воїнів. Одягнувши військову форму, батько

Рис. 22. «Три пори». 28 березня 1943 р. «Вісті Прилуччини»

єврейського сімейства заспокоював сина: «Не плач, Цику, Татель буде битись тільки там, де не дуже стрілятимуть!» [67, с. 2].

Серед політичної карикатури губляться зображення, присвячені буденним побутовим ситуаціям, культурним та національним особливостям. До даної категорії можемо віднести всього два малюнки. Перший, в часописі «Вісті Прилуччини» за 28 березня 1943 р., має назву «Три пори» (рис. 22). Художник безперечно вдало відтворив еволюцію стосунків між чоловіком та жінкою від перших залицянь до тривалого подружнього життя. «Перед вінчанням, – свідчить підтекстівка, – він говорить, а вона слухає. В першому році по вінчанню вона говорить, а він слухає. Пізніше обое кричать, а сусіди слухають» [138, с. 3]. Другий малюнок загострював увагу читачів на ганебному явищі – алкоголізмі. Його головними героями стають батько-алкоголік та допитливий син, між якими відбувається наступний діалог:

«Батько:

– Ой, куме, куме,
Добра горілка,
Вип'ємо, куме,
Та й з понеділка.

Син:

– Ой тату, тату,
Ти ж спивсь нінащо:
Всі чесно роблять,
А ти – ледащо» [139, с. 2].

Отже, політична карикатура існує у двох вимірах: мистецькому, являючи собою художній витвір, та пропагандистському, де стає інструментом формування певних настроїв, мобілізації окремих соціальних груп. Кращі зразки карикатурної продукції ефективно впливали на широкі верстви населення і різні вікові групи. Вони доступніші до розуміння за текстові повідомлення, не потребують гли-

боких знань. Яскраві образи, кумедні зображення, влучні вислови-пояснення закладали міцні ідеологічні установки та ціннісні орієнтири, програмували моделі поведінки. Окупаційна преса Чернігівської області не стояла осторонь цих процесів. Через кумедні малюнки читачів інформували про основні перипетії на фронтах, переконували у непереможності німецької зброї, викривали злочинну природу більшовизму, доводили неспроможність союзників поступатися власними амбіціями заради спільної мети. Дана стаття є лише першою спробою систематизації наявного корпусу карикатур. Тему навряд чи можна вважати вичерпаною, вона потребує подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА

1. Цуладзе А.М. Политические манипуляции, или покорение толпы. Москва : Книжный дом Университет, 1999. 144 с.
2. Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. Київ, 2014. Вип. 4 (6). С. 70–85.
3. Чайковський І. Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944. Гомін України – Література і мистецтво. 1966. Ч. 7. 16 липня.
4. Івлєв І.О., А.Ф. Юденков. Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1985. № 6. С. 41–48.
5. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2005. Т. 18. С. 131–158.
6. Смилянська Ю. Окупаційна преса на території України (1941–1944). Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий. Холокост: новые исследования и материалы. *Материалы XVII Международной ежегодной конференции по цудашке*. Т. IV. Москва. 2011. С. 47–68.
7. Сегеда С.П. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 44 (2). С. 156–162.
8. Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941–1944 рр. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 118–133.
9. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ : Парлам. вид-во, 2009. 350 с.
10. Романенко Т.В. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2013. № 1 (2). С. 133–143.

11. Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. XXXVIII. С. 338–342.
12. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 1999. № 2. С. 81–102.
13. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. 20 с.
14. Стельникович С.В. Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 235–237.
15. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетровськ, 2002. 20 с.
16. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки*. 2006. Вип. 31. С. 51–68.
17. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 2008. 19 с.
18. Яковлев Д.Е. Карикатура как образ жизни. *Декоративное искусство*. 2005. № 1. С. 35–37.
19. Шупак І.Я. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 3. С. 147–175.
20. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. Київ, 2018. 268 с.
21. Воронина О.А. Анализ карикатуры как вида креолизованного текста. *Вестник Центра международного образования Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова*. 2010. № 2: Лингвистика. С. 11–15.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
23. Азарх І. Газета «Українське Полісся» як джерело вивчення процесу дебільшовизації Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 8–27.
24. *Українське Полісся*. 1942. 22 березня.
25. *Українське Полісся*. 1942. 27 лютого.
26. *Українське Полісся*. 1942. 8 травня.
27. *Українське Полісся*. 1942. 11 березня.
28. *Українське Полісся*. 1942. 3 травня.
29. *Українське Полісся*. 1941. 10 грудня.
30. *Ніжинські вісті*. 1942. 11 липня.
31. *Українське Полісся*. 1942. 17 липня.
32. *Вісті Остерщини*. 1943. 1 січня.
33. *Вісті Прилуччини*. 1943. 11 листопада.
34. *Українське Полісся*. 1942. 14 січня.
35. *Українське Полісся*. 1942. 1 лютого.
36. *Вісті Прилуччини*. 1942. 21 жовтня.
37. *Вісті Прилуччини*. 1942. 28 жовтня.
38. *Вісті Прилуччини*. 1942. 11 листопада.
39. *Українське Полісся*. 1942. 26 квітня.
40. *Українське Полісся*. 1942. 18 березня.
41. *Українське Полісся*. 1942. 1 травня.
42. *Вісті Прилуччини*. 1942. 13 травня.
43. *Українське Полісся*. 1942. 12 червня.
44. *Нові дні*. 1943. 15 травня.
45. *Українське Полісся*. 1942. 11 лютого.
46. *Ніжинські вісті*. 1943. 2 січня.
47. *Українське Полісся*. 1942. 6 березня.
48. *Вісті Остерщини*. 1942. 1 травня.
49. *Ніжинські вісті*. 1942. 22 липня.
50. *Українське Полісся*. 1942. 15 листопада.
51. *Українське Полісся*. 1942. 13 лютого.
52. *Українське Полісся*. 1942. 10 квітня.
53. *Українське Полісся*. 1941. 28 грудня.
54. *Новий шлях*. 1942. 13 січня.
55. *Українське Полісся*. 1942. 29 квітня.
56. *Ніжинські вісті*. 1942. 20 травня.
57. *Ніжинські вісті*. 1942. 18 липня.
58. *Ніжинські вісті*. 1942. 1 травня.
59. *Українське Полісся*. 1942. 29 березня.
60. *Ніжинські вісті*. 1942. 23 травня.
61. *Українське Полісся*. 1942. 15 лютого.
62. *Українське Полісся*. 1942. 8 лютого.
63. *Вісті Прилуччини*. 1943. 12 березня.
64. *Чернігівський кур'єр*. 1943. 7 березня.
65. *Ніжинські вісті*. 1942. 28 листопада.
66. *Вісті Прилуччини*. 1943. 13 січня.
67. *Ніжинські вісті*. 1942. 13 травня.
68. *Ніжинські вісті*. 1943. 16 січня.
69. *Ніжинські вісті*. 1943. 6 січня.
70. *Нові дні*. 1942. 7 жовтня.
71. *Українське Полісся*. 1942. 1 березня.
72. *Українське Полісся*. 1942. 24 квітня.
73. *Вісті Остерщини*. 1942. 15 травня.
74. *Українське Полісся*. 1942. 1 квітня.
75. *Українське Полісся*. 1942. 3 квітня.
76. *Українське Полісся*. 1941. 12 грудня.
77. *Вісті Прилуччини*. 1942. 28 червня.
78. *Вісті Прилуччини*. 1942. 22 листопада.
79. *Вісті Прилуччини*. 1943. 14 березня.
80. *Вісті Прилуччини*. 1942. 14 червня.
81. *Вісті Остерщини*. 1943. 16 лютого.
82. *Українське Полісся*. 1942. 15 березня.
83. *Чернігівський кур'єр*. 1943. 10 березня.
84. *Українське Полісся*. 1942. 20 лютого.
85. *Українське Полісся*. 1942. 12 березня.
86. *Ніжинські вісті*. 1942. 11 листопада.
87. *Українське Полісся*. 1942. 27 грудня.
88. *Нові дні*. 1942. 2 грудня.
89. *Українське Полісся*. 1942. 6 грудня.
90. *Ніжинські вісті*. 1942. 29 серпня.
91. *Вісті Прилуччини*. 1942. 16 вересня.
92. *Чернігівський кур'єр*. 1943. 25 квітня.
93. *Вісті Остерщини*. 1942. 30 жовтня.
94. *Вісті Прилуччини*. 1942. 4 листопада.
95. *Ніжинські вісті*. 1942. 26 вересня.
96. *Ніжинські вісті*. 1942. 29 липня.
97. *Ніжинські вісті*. 1942. 7 листопада.
98. *Ніжинські вісті*. 1942. 4 листопада.
99. *Українське Полісся*. 1942. 9 грудня.
100. *Вісті Прилуччини*. 1942. 9 грудня.
101. *Ніжинські вісті*. 1942. 3 жовтня.
102. *Вісті Остерщини*. 1942. 1 грудня.
103. *Вісті Прилуччини*. 1942. 27 грудня.
104. *Українське Полісся*. 1942. 22 квітня.
105. *Вісті Прилуччини*. 1942. 21 листопада.
106. *Ніжинські вісті*. 1942. 30 вересня.
107. *Вісті Прилуччини*. 1942. 13 листопада.
108. *Ніжинські вісті*. 1942. 9 грудня.
109. *Вісті Прилуччини*. 1943. 7 березня.
110. *Український кур'єр*. 1943. 11 липня.
111. *Ніжинські вісті*. 1942. 30 грудня.
112. *Ніжинські вісті*. 1942. 6 червня.
113. *Вісті Прилуччини*. 1942. 26 червня.
114. *Українське Полісся*. 1942. 25 лютого.
115. *Ніжинські вісті*. 1943. 23 січня.
116. *Вісті Прилуччини*. 1943. 21 лютого.
117. *Українське Полісся*. 1942. 16 грудня.
118. *Ніжинські вісті*. 1942. 14 жовтня.
119. *Вісті Прилуччини*. 1942. 29 листопада.
120. *Вісті Остерщини*. 1942. 25 грудня.
121. *Вісті Прилуччини*. 1942. 25 грудня.
122. *Ніжинські вісті*. 1942. 23 вересня.
123. *Вісті Прилуччини*. 1942. 30 жовтня.
124. *Українське Полісся*. 1942. 12 квітня.
125. *Ніжинські вісті*. 1942. 9 травня.
126. *Ніжинські вісті*. 1942. 15 серпня.
127. *Українське Полісся*. 1942. 17 квітня.
128. *Ніжинські вісті*. 1942. 19 серпня.
129. *Українське Полісся*. 1941. 24 грудня.
130. *Українське Полісся*. 1942. 5 червня.
131. *Українське Полісся*. 1941. 3 грудня.
132. *Українське Полісся*. 1942. 20 грудня.
133. *Чернігівський кур'єр*. 1943. 21 квітня.
134. *Ніжинські вісті*. 1942. 10 жовтня.
135. *Новий шлях*. 1942. 1 січня.
136. *Українське Полісся*. 1942. 3 червня.
137. *Українське Полісся*. 1942. 1 січня.
138. *Вісті Прилуччини*. 1943. 28 березня.
139. *Українське Полісся*. 1942. 8 березня.

Horokh M. V. The political caricature on the pages of the occupational press: Chernihiv region (1941–1943)

The article is devoted to the clarification of the political caricature's role and position in the forming of the informational space on the Chernihiv region territory during World War II. In 1941–1943 the occupation

authorities published 7 newspapers in Chernihiv, Nizhyn, Pryluky, Snovsk, Ostry, Semenivka, Novhorod-Siverskyi. We find caricatures in 123 issues of 469. Most of the images are in the «Ukrainske Polissia» (53 issues), «Nizhynski visti» (30), and «Visti Pryluchchyny» (23). Newspapers promptly introduced readers to the front lines, orders and announcements of the occupation administration and orders of the German command.

The analysis found that the publication of the occupation media had a clear anti-Soviet and anti-Semitic orientation. Some caricatures were used for purely tactical reasons, directing the incitement of international enmity. The rest images orientation was more distant, strategic objectives, which was to discredit the Soviet leadership as reckless and criminal. The occupation press ridiculed the anti-Hitler coalition figures (Stalin, Roosevelt, Churchill), the inability of the Allies to withstand the German military units and secure the admission of the Lend-Lease program. Based on the moral and psychological and ideological stereotypes of marginalized group Ukrainian society Nazi propaganda exploited the worst traits and feelings, directing them to support the awful terror.

The analysis of the visual images on the pages of the occupational press helps to reveal the concept of ideological manipulations of the Nazi regime. It also helps to evaluate their influence on the forming of the perception archetypes of both people of occupied Ukraine and people who live nowadays.

Key words: political caricature, occupation press, Chernihiv region.

REFERENCES

1. Tsuladze, A. M. (1999). *Političeskije manipuljatsii, ili pokorenie tolpy* [Political manipulation or conquest of the crowd]. Moscow: Knyzhnii dom «Unvysetsytet». [in Russian].
2. Honcharenko, O. (2014). «Yudeo-bilshovizm» yak model ideolohichnoi obrobky mistsevoho naselennia raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [«Judeo-Bolshevism» as model of indoctrinal local population reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)]. *Viiiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*, 4 (6). pp. 70–85. [in Ukrainian].
3. Chaikovskiy, I. (1966). *Ukrainski periodychni vydannia za nimetskoj okupatsii, 1941–1944* [Ukrainian periodicals under German occupation, 1941–1944]. *Homin Ukrainy, Literatura i mystetstvo*, 7, lypnia 16. [in Ukrainian].
4. Ivliev, I. O., Yudenkov, A. F. (1985). *Kontrpropahanda pidpilnykiv i partyzaniv na okupovaniy radianskii terytorii (1941–1944 rr.)* [Counterpropaganda of the underground activists and partisans on the occupied Soviet territory]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, pp. 41–48. [in Ukrainian].
5. Cherniakov, B. I. (2005). *Periodychna presa na okupovaniy terytorii Ukrainy [The Periodical press on the Occupied territory]. Naukovy zapysky Instytutu zhurnalistyky, vol. 18*, pp. 131–158. [in Ukrainian].
6. Smilyanskaya, Yu. (2011). *Okkupatsionnaya pressa na terytorii Ukrainy (1941–1944). Formirovaniye i ukrepleniye antievreyskikh stereotipov kak popytka konsolidatsii okkupantov s naselenniem okkupirovannikh terytorii* [Regional features of the Holocaust as reflected in the Ukrainian press during the occupation (1941–1944)]. *Abstracts of Papers' 2011: Kholokost: novye issledovaniya i materialy. Materialy XVII Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaiki, vol. IV* (pp. 47–68). Moskva. [in Russian].
7. Sehed, S. P. (2011). *Radianska viiskova presa na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny* [Soviet military press on the territory of Ukraine during the Second World War]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 44 (2), pp. 156–162. [in Ukrainian].
8. Smirnova, V. I. (2010). *Kolektsiia pidpilno-partyzanskoj presy Ukrainy 1941–1944 rr.* [Collection of partisan press of Ukraine in 1941–1944]. *Arkhivy Ukrainy*, 5, pp. 118–133. [in Ukrainian].
9. Fedotova, O. O. (2009). *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USSR–URSR (1917–1990 rr.) [Political censorship of publications in the USSR, the Ukrainian SSR (1917–1990 pp.)]*. Kyiv: Parlam. [in Ukrainian].
10. Romanenko, T. V. (2013). *Radianska presa v Ukrainskii RSR na pochatku Druhoi svitovoi viiny ta v roky natsystsoj okupatsii (1939 – persha polovyna 1943 rr.)* [The Soviet press in the Ukrainian SSR at the beginning of the Second World War and during the German occupation (1939 – first half of 1943)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky*, 1 (2), pp. 133–143. [in Ukrainian].
11. Handratura, N. Ya. (2014). *Ukrainomovna okupatsiina presa yak dzherelo z istorii natsystsoj eksploatatsii naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.)* [The Ukrainian language occupying press as a source from history of Nazi exploitation of Ukrainian population (1941–1944)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, issue 38, pp. 338–342. [in Ukrainian].
12. Hrechenko, H. (1999). *Chernihivshchyna na shpaltakh okupatsiinykh hazet (1941–1943 rr.)* [Chernihiv region on the front pages of occupation newspapers (1941–1943)]. *Siverianskyi litopys*, 2, pp. 81–102. [in Ukrainian].
13. Mykhailiuk, M. V. (2006). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist orhaniv nimetskoj okupatsiinoj vlady sered naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Agitation and propagandistic activity of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941–1944)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Stelnykovych, S. V. (2013). *Ofitsiina ukrainomovna presa Heneralnoho okruhu «Zhytomyr» (1941–1944 rr.)* [The Official Ukrainian language press of the General District «Zhytomyr»]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, issue 6, pp. 235–237. [in Ukrainian].
15. Tytarenko, D. M. (2002). *Presa Skhidnoi Ukrainy periodu nimetsko-fashystsoj okupatsii yak istorychne dzherelo (1941–1943 rr.)* [The press of Eastern Ukraine of the period of German fascist occupation as a historical source (1941–1943)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
16. Cherniakov, B. (2006). *Okupatsiina presa Raikhskomisariatu Ukrainy: rozbudova i funktsionuvannia (1941–1943 rr.)* [Occupation Press of the Reichskommissariat «Ukraine»: Development and Functioning (1941–1943)]. *Naukovi zapysky*, issue 31, pp. 51–68.
17. Yaremenko, V. M. (2008). *Polityka nimetskoj okupatsiinoj rezhymu shchodo presy v raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 rr.)* [German Nazi occupation policy concerning the press in Reichskommissariat «Ukraine»] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
18. Yakovlev, D. E. (2005). *Karikatura kak obraz zhizni* [Caricature as a way of life]. *Dekorativnoye iskusstvo*, 1, pp. 35–37. [in Russian].
19. Shchupak, I. Ya. (2006). *Natsyystska antysemitska propahanda sered mistsevoho naselennia Ukrainy* [The anti-semitic propaganda among the local population of Ukraine]. *Problemy istorii Holokostu*, issue 3, pp. 147–175. [in Ukrainian].
20. Maievsky, O. (2018). *Politychni plakaty i karykatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* [Political poster and caricature as a means of ideological struggle in Ukraine in 1939–1945]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
21. Voronina, O. A. (2010). *Analiz karikatury kak vida kreolizovannogo teksta* [Caricature as a kind of creolized texts]. *Vestnik Tsentra mezhdunarodnogo obrazovaniya Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni M.V. Lomonosova: Lingvistika*, 2, pp. 11–15.
22. Busel, V. T. (Comps.). (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoj movy* [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Kyiv: Perun. [in Ukrainian].
23. Azarkh, I. (2016). *Hazeta «Ukrainske Polissia» yak dzherelo vyvchennia protsesu debilshovyzatsii Chernihivshchyny v 1941–1943 rr.* [The newspaper «Ukrainian Polissia» as a source of study of the de-bolshevization in Chernihiv region, 1941–1943]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, issue 18, pp. 8–27. [in Ukrainian].
24. *Ukrainske Polissia* (1942), 22 bereznia. [in Ukrainian].
25. *Ukrainske Polissia* (1942), 27 liutoho. [in Ukrainian].
26. *Ukrainske Polissia* (1942), 8 travnia. [in Ukrainian].
27. *Ukrainske Polissia* (1942), 11 bereznia. [in Ukrainian].
28. *Ukrainske Polissia* (1942), 3 travnia. [in Ukrainian].
29. *Ukrainske Polissia* (1941), 10 hrudnia. [in Ukrainian].
30. *Nizhynski visti* (1942), 11 lypnia. [in Ukrainian].
31. *Ukrainske Polissia* (1942), 17 lypnia. [in Ukrainian].
32. *Visti Ostershchyny* (1943), 1 sichnia. [in Ukrainian].
33. *Visti Pryluchchyny* (1943), 11 lystopada. [in Ukrainian].
34. *Ukrainske Polissia* (1942), 14 sichnia. [in Ukrainian].
35. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 liutoho. [in Ukrainian].
36. *Visti Pryluchchyny* (1942), 21 zhovtnia. [in Ukrainian].
37. *Visti Pryluchchyny* (1942), 28 zhovtnia. [in Ukrainian].
38. *Visti Pryluchchyny* (1942), 11 lystopada. [in Ukrainian].
39. *Ukrainske Polissia* (1942), 26 kvitnia. [in Ukrainian].
40. *Ukrainske Polissia* (1942), 18 bereznia. [in Ukrainian].
41. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
42. *Visti Pryluchchyny* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
43. *Ukrainske Polissia* (1942), 12 chervnia. [in Ukrainian].
44. *Novi dni* (1943), 15 travnia. [in Ukrainian].
45. *Ukrainske Polissia* (1942), 11 liutoho. [in Ukrainian].
46. *Nizhynski visti* (1942), 2 sichnia. [in Ukrainian].
47. *Ukrainske Polissia* (1942), 6 bereznia. [in Ukrainian].
48. *Visti Ostershchyny* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
49. *Nizhynski visti* (1942), 22 lypnia. [in Ukrainian].
50. *Ukrainske Polissia* (1942), 15 lystopada. [in Ukrainian].
51. *Ukrainske Polissia* (1942), 13 liutoho. [in Ukrainian].
52. *Ukrainske Polissia* (1942), 10 kvitnia. [in Ukrainian].
53. *Ukrainske Polissia* (1941), 28 hrudnia. [in Ukrainian].
54. *Novyi shliakh* (1942), 13 sichnia. [in Ukrainian].
55. *Ukrainske Polissia* (1942) 29 kvitnia. [in Ukrainian].
56. *Nizhynski visti* (1942), 20 travnia. [in Ukrainian].
57. *Nizhynski visti* (1942), 18 lypnia. [in Ukrainian].
58. *Nizhynski visti* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
59. *Ukrainske Polissia* (1942), 29 bereznia. [in Ukrainian].
60. *Nizhynski visti* (1942), 23 travnia. [in Ukrainian].
61. *Ukrainske Polissia* (1942), 15 liutoho. [in Ukrainian].
62. *Ukrainske Polissia* (1942), 8 liutoho. [in Ukrainian].
63. *Visti Pryluchchyny* (1943), 12 bereznia. [in Ukrainian].

64. *Chernihivskiy kurier* (1943), 7 bereznia. [in Ukrainian].
65. *Nizhynski visti* (1942), 28 lystopada. [in Ukrainian].
66. *Visti Pryluchchyny* (1943), 13 sichnia. [in Ukrainian].
67. *Nizhynski visti* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
68. *Nizhynski visti* (1943), 16 sichnia. [in Ukrainian].
69. *Nizhynski visti* (1943), 6 sichnia. [in Ukrainian].
70. *Novi dni* (1942), 7 zhovtnia. [in Ukrainian].
71. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 bereznia. [in Ukrainian].
72. *Ukrainske Polissia* (1942), 24 kvitnia. [in Ukrainian].
73. *Visti Ostershchyny* (1942), 15 travnia. [in Ukrainian].
74. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 kvitnia. [in Ukrainian].
75. *Ukrainske Polissia* (1942), 3 kvitnia. [in Ukrainian].
76. *Ukrainske Polissia* (1941), 12 hrudnia. [in Ukrainian].
77. *Visti Pryluchchyny* (1942), 28 chervnia. [in Ukrainian].
78. *Visti Pryluchchyny* (1942), 22 lystopada. [in Ukrainian].
79. *Visti Pryluchchyny* (1943), 14 bereznia. [in Ukrainian].
80. *Visti Pryluchchyny* (1942), 14 chervnia. [in Ukrainian].
81. *Visti Ostershchyny* (1942), 16 liutoho. [in Ukrainian].
82. *Ukrainske Polissia* (1942), 15 bereznia. [in Ukrainian].
83. *Chernihivskiy kurier* (1943), 10 bereznia. [in Ukrainian].
84. *Ukrainske Polissia* (1942), 20 liutoho. [in Ukrainian].
85. *Ukrainske Polissia* (1942), 12 bereznia. [in Ukrainian].
86. *Nizhynski visti* (1942), 11 lystopada. [in Ukrainian].
87. *Ukrainske Polissia* (1942), 27 hrudnia. [in Ukrainian].
88. *Novi dni* (1942), 2 hrudnia. [in Ukrainian].
89. *Ukrainske Polissia* (1942), 6 hrudnia. [in Ukrainian].
90. *Nizhynski visti* (1942), 29 serpnia. [in Ukrainian].
91. *Visti Pryluchchyny* (1942), 16 veresnia. [in Ukrainian].
92. *Chernihivskiy kurier* (1943), 25 kvitnia. [in Ukrainian].
93. *Visti Ostershchyny* (1942), 30 zhovtnia. [in Ukrainian].
94. *Visti Pryluchchyny* (1942), 4 lystopada. [in Ukrainian].
95. *Nizhynski visti* (1942), 26 veresnia. [in Ukrainian].
96. *Nizhynski visti* (1942), 29 lyppnia. [in Ukrainian].
97. *Nizhynski visti* (1942), 7 lystopada. [in Ukrainian].
98. *Nizhynski visti* (1942), 4 lystopada. [in Ukrainian].
99. *Ukrainske Polissia* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
100. *Visti Pryluchchyny* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
101. *Nizhynski visti* (1942), 3 zhovtnia. [in Ukrainian].
102. *Visti Ostershchyny* (1942), 1 hrudnia. [in Ukrainian].
103. *Visti Pryluchchyny* (1942), 27 hrudnia. [in Ukrainian].
104. *Ukrainske Polissia* (1942), 22 kvitnia. [in Ukrainian].
105. *Visti Pryluchchyny* (1942), 27 lystopada. [in Ukrainian].
106. *Nizhynski visti* (1942), 30 veresnia. [in Ukrainian].
107. *Visti Pryluchchyny* (1942), 13 lystopada. [in Ukrainian].
108. *Nizhynski visti* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
109. *Visti Pryluchchyny* (1943), 7 bereznia. [in Ukrainian].
110. *Ukrainskyi kurier* (1943) 11 lyppnia. [in Ukrainian].
111. *Nizhynski visti* (1942), 30 hrudnia. [in Ukrainian].
112. *Nizhynski visti* (1942), 6 chervnia. [in Ukrainian].
113. *Visti Pryluchchyny* (1942), 26 chervnia. [in Ukrainian].
114. *Ukrainske Polissia* (1942), 25 liutoho. [in Ukrainian].
115. *Nizhynski visti* (1943), 23 sichnia. [in Ukrainian].
116. *Visti Pryluchchyny* (1943), 21 liutoho. [in Ukrainian].
117. *Ukrainske Polissia* (1942), 16 hrudnia. [in Ukrainian].
118. *Nizhynski visti* (1942), 14 zhovtnia. [in Ukrainian].
119. *Visti Pryluchchyny* (1942), 29 lystopada. [in Ukrainian].
120. *Visti Ostershchyny* (1942), 25 hrudnia. [in Ukrainian].
121. *Visti Pryluchchyny* (1942), 25 hrudnia. [in Ukrainian].
122. *Nizhynski visti* (1942), 23 veresnia. [in Ukrainian].
123. *Visti Pryluchchyny* (1942), 30 zhovtnia. [in Ukrainian].
124. *Ukrainske Polissia* (1942), 12 kvitnia. [in Ukrainian].
125. *Nizhynski visti* (1942), 9 travnia. [in Ukrainian].
126. *Nizhynski visti* (1942), 15 serpnia. [in Ukrainian].
127. *Ukrainske Polissia* (1942), 17 kvitnia. [in Ukrainian].
128. *Nizhynski visti* (1942), 19 serpnia. [in Ukrainian].
129. *Ukrainske Polissia* (1941), 24 hrudnia. [in Ukrainian].
130. *Ukrainske Polissia* (1942), 5 chervnia. [in Ukrainian].
131. *Ukrainske Polissia* (1941), 3 hrudnia. [in Ukrainian].
132. *Ukrainske Polissia* (1942), 20 hrudnia. [in Ukrainian].
133. *Chernihivskiy kurier* (1943), 21 kvitnia. [in Ukrainian].
134. *Nizhynski visti* (1942), 10 zhovtnia. [in Ukrainian].
135. *Novyi shliakh* (1942), 1 sichnia. [in Ukrainian].
136. *Ukrainske Polissia* (1942), 3 chervnia. [in Ukrainian].
137. *Ukrainske Polissia* (1942), 1 sichnia. [in Ukrainian].
138. *Visti Pryluchchyny* (1943), 28 bereznia. [in Ukrainian].
139. *Ukrainske Polissia* (1942), 8 bereznia. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94[(477.52–21Глухів):930.2] «1943»

В.І. Белаиов

БІЙ ЗА ГЛУХІВ – МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

До недавнього часу при вивченні питання визволення міста Глухова від нацистської окупації дослідники не мали достатньої кількості документального матеріалу. Його частину у вересні 2019 р. було отримано автором-укладачем цієї публікації з Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації у місті Подольську.

У статті на основі архівних документів встановлюється картина реальних подій, пов'язаних з визволенням міста Глухова у кінці серпня 1943 року.

Ключові слова: документи, звіти про бойові дії, журнал бойових дій, історичний формуляр, військово-мемуарна література, листи, військові поховання.

Підставою для написання цієї статті є дискусія, що кілька десятиліть точиться у науковому середовищі з приводу перебігу бойових дій і встановлення точного дня визволення Глухова від нацистської окупації. Наразі дослідники сперечаються навколо двох дат – 30 чи 31 серпня 1943 р. Так, у військово-мемуарній літературі переважає вказівка на 30 серпня, яка, скоріш за все, ґрунтується на повідомленні Радінформбюро, що пролунало в ефірі 31 серпня 1943 р., про визволення Глухова – міста на українсько-російському прикордонні. Ця дата зустрічається й у споминах ветеранів 70-ої гвардійської стрілецької дивізії, яка безпосередньо вела бої за місто.

На користь іншої дати говорить збірник документів і матеріалів «Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.)» (Харків, 1963). За термінами тимчасової окупації Глухова, що вказані у виданні, визволення міста сталося 31 серпня 1943 р.

Наприкінці 2019 р. автор публікації запросив у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ Московської обл.) документи, що могли б додати цій дискусії офіційного обґрунтування. Нами були отримані виписки з журналу бойових дій 9-го танкового корпусу, звіту про бойові дії 23-ї танкової бригади, історичного формуляру 70-ї гвардійської стрілецької дивізії, журналів бойових дій 17-го гвардійського стрілецького корпусу, 205-го гвардійського стрілецького полку. Документи про бойові дії 226-ї стрілецької «Глухівської» дивізії в даному випадку не бралися до уваги, адже вона, забезпечивши взяття міста Глухова з північного сходу та південного заходу рушила далі і безпосередньої участі, окрім взаємодіючих підрозділів, у бою за Глухів не брала.

У статті автор ставить за мету на основі архівних матеріалів встановити картину реальних подій, пов'язаних з визволенням міста Глухова у кінці серпня 1943 року. Поставлені завдання звелися до пошуку документів, які б спростували хибну думку про відсутність бою за Глухів, та до визначення ролі інших джерел у розкритті змісту цього бою.